

Характерно, що десять років тому чисельність прихильників і противників Альянсу була приблизно рівною: 57% опитаних уважали, що він захистив би Україну в разі агресії або загрози агресії з боку іноземної держави³⁴. За останні роки внаслідок активної контрагітації противники євроатлантичної інтеграції домінують, так само, як і ідеологізоване сприйняття цієї організації та її діяльності. За даними соціологічного опитування Центру «Соціальний моніторинг» та Українського інституту соціальних досліджень, проведеного у листопаді 2002 р. (респондент міг обрати не більше трьох варіантів відповіді), 29% громадян вважають, що НАТО — це найпотужніша і найвпливовіша військово-політична структура сучасності; 22%, що це — агресивний військово-політичний блок; 22%, що це — «світовий жандарм, що стоїть на сторожі інтересів найбагатших країн Заходу»; 18%, що це — оборонний союз; 17% українців вважають, що НАТО — це миротворча організація³⁵.

У масовій свідомості фактично ігнорується той очевидний факт, що ЄС і НАТО базуються на спільній системі цінностей і об'єднують подібні за суспільним ладом, а значною мірою ті самі держави, що їхнє розширення на Схід має одну й ту саму природу. Різні завдання, концентрація уваги і засоби дій двох організацій не приводять до різного ставлення до них у країнах Центрально-Східної Європи. Але в Україні маємо іншу картину. Очевидно, що має місце не тільки гірша інформованість і залишкова ідеологізованість поглядів широкого прошарку громадян на Захід і західних партнерів. Критична налаштованість у даному разі є формою захисту значущості власних цінностей і досягнень, урешті-решт — власної індивідуальності та самоцінності. Вона особливо дається взнаки, коли відсутня противага у вигляді наочних соціально-економічних аргументів, які має ЄС. Водночас слід підкреслити, що пацифістський підхід до геополітичного виміру є універсальним, — популярність ідеї приєднання до оборонного союзу країн СНД (Ташкентського договору) є також стабільно не надто високою, в усякому разі, вона значно нижча від проектів економічного та політичного союзу. Найпоширенішою альтернативою вступ до НАТО є позаблоковий статус України, але зазначимо, що для багатьох його прихильників такий варіант є формою збереження невизначеності, відкладання відповідального рішення на пізніший термін.

3. Європейська спільнота — орієнтир моделювання державності та геополітичного самовизначення

Європа має виразні відмінності від решти регіонів світу. Передовсім це пов'язано з її складною багатоманітністю і водночас високою цивілізаційною консолідованістю. Притаманні європейській цивілізації місце і роль особистості, сприйняття світу, спосіб його пізнання, принципи організації суспільства склалися віками як результат соціальної

практики багатьох народів, що розвивалися в умовах інтенсивного обміну і взаємовпливу. Ціннісні засади цивілізації створювалися десятками великих мислителів різних країн, які у своїх творчих пошуках не обмежувалися національними кордонами і чий інтелектуальні здобутки та духовні настанови, як правило, ставали загальноєвропейським надбанням. Сучасна Європа — це не умоглядна конструкція, що здатна тішити шанувальників взірців духовної та культурної спадщини, а складна, часом суперечлива реальність, яка передбачає високу самоорганізацію, узгоджені дії, тисячі практичних рішень. На наших очах відбувається стрімке осучаснення проекту «Європа». Колективний досвід останніх десятиліть вже став не менш значущим, ніж фундамент спільності, що створювався у попередні віки. 2004 р., ознаменований масштабним розширенням формату інтеграції та узгодженням континентальної конституції, розпочав новий етап накопичення цього досвіду.

Європейська цивілізація, яка завжди мала високий престиж та привабливість, переживає чергове піднесення передовсім внаслідок масштабних геополітичних перетворень та поглиблення інтеграційних процесів. І в економічному, і в політичному, і в гуманітарному аспекті вона сягає нового рівня свого розвитку. Водночас складність внутрішньої геополітичної конструкції сучасної Європи передбачає її особливу зацікавленість у стабільності, керованості, узгодженості дій. Це у свою чергу потребує конкретизації формату європейської спільноти, оптимізації співвідношення «кількості» та «якості», гармонізації її власного розвитку та зовнішніх стосунків. Потяг до Європи є виразним. Це позначається і на міграційних процесах і на прагненні до зближення з боку держав-сусідів. Розпад східного блоку не тільки відкрив перспективи об'єднання континенту, а й привів до певної корекції європейської ідентичності. Водночас досі залишається відкритим питання — якою мірою той самий ефект можна пов'язувати з розпадом СРСР. Фактично питання про рубежі Європи стало предметом політико-дипломатичної боротьби, інструментом політики деяких держав. Це позначається на планах розширення ЄС, на пошуках стратегії відносин Європейського Союзу з сусідами. Ще більше це дається взнаки в європейській політиці держав, безпосередньо зацікавлених у визнанні тої чи іншої, хай навіть умовної, лінії рубежу. За цих умов питання загальновизнаних об'єктивних критеріїв і вагомості суб'єктивних аргументів набувають особливого практичного значення.

Європейська ідентичність в її суттєвих рисах формалізована у базових міждержавних документах, напрацьованих у повоєнний період. В офіційному посланні Ради Європи «Демократична совість Європи» з нагоди 50-літнього ювілею континент трактується як простір, на якому торжествує свобода і справедливість. Серед цінностей і принципів, якими керується європейська спільнота і які найчастіше згадуються в її документах, системоутворюючими видаються такі: верховенство пра-

ва; правдива (genuine) демократія; духовні та моральні цінності, які є спільною спадщиною. При тому, що ці формулювання ухвалювалися від імені держав, характерною є увага саме до таких понять, як «людське суспільство», «цивілізація», і таких об'єднувачих чинників, як «тісніша єдність», «соціальна згуртованість, злагода», «подібність мислення». Об'єктом особливої уваги в Європі є права людини. Стаття 3 Статуту Ради Європи визначає, що кожна держава – член Ради Європи повинна дотримуватись принципу верховенства права і забезпечити всім, хто перебуває під їх юрисдикцією права людини і фундаментальні свободи³⁶. У «Конвенції про захист прав людини і основних свобод», ухваленій Радою Європи у листопаді 1950 р., декларується віра в основні свободи, які становлять підвалини справедливості й усезагального миру і які найкраще здійснюються завдяки дієвій політичній демократії, а з іншого – завдяки загальному розумінню і дотриманню прав людини³⁷. Пріоритети, на які спрямовані зусилля європейської спільноти, зафіксовані у Статуті Ради Європи, – це мир, базований на справедливості та міжнародній співпраці, економічний і соціальний прогрес.

Умови існування Європи об'єктивно передбачали інституціоналізацію і системне унормування міждержавних відносин. Поглиблення взаємозалежності за умов постійної інтенсифікації конкуренції зрештою й сприяло становленню найскладнішого міжнародного формування – Європейського Союзу та самого явища інтеграції. Членство в Європейському Союзі, набуття статусу кандидата чи отримання відмови позначили болючу диференціацію значної частини країн, передовсім постсоціалістичної. Виявилося, що для них вступ до ЄС є практично єдиною можливістю стати повноцінною європейською країною. Навіть більше, перебувати в Європі, але не в ЄС, значить, одержати офіційну оцінку як недемократичної держави, недостатньо цивілізованого партнера. В усякому разі європейські норми і стандарти виявились цілком формалізованими в документах Союзом, а рівень відповідності їм безпосередньо визначає можливості розвитку співпраці та інтеграційні перспективи.

У спадщину від радянських часів Україна дістала значні відмінності від Європи з точки зору якісних показників не тільки економічного, а й соціального та політико-правового розвитку. Тобто зазначені вище чинники не мали і досі не мають адекватного втілення у ціннісних орієнтаціях та соціальних навичках населення та політичної еліти. Це визначає, по-перше, недостатню підтримку ідеї європейського шляху, по-друге, брак готовності взяти на себе обов'язки та суспільні функції, які є органічними і необхідними для функціонування демократичної політичної системи. І Росія, і Захід у масовій свідомості переважно сприймаються не як класичні міжнародні партнери держави Україна, а як символи і джерела певних благ. Передовсім ідеться про рівень життя та пов'язані з цим економічний розвиток і соціальні гарантії. У найзагальнішому аспекті можна говорити про те, що існує поширене уявлення

про Європу як про світле майбутнє і союз з Росією як сурогат світлого минулого.

Усі роки незалежності головним аргументом для населення на користь реформ «за європейськими зразками», остаточної відмови від радянського минулого була привабливість західного рівня життя. У практичному плані готовність сприйняти відповідний суспільний досвід великою мірою залежала від подолання підозр щодо ворожості, агресивності чи бездуховної прагматичності західних країн. Ліві політичні сили змушені були на цьому напрямку боротьби за вплив на масову свідомість тримати важку оборону. Їхніми головними контраргументами були несумісність «західного способу життя» з народними традиціями, українською ментальністю, необхідність слідування «власним шляхом». Багатоманітність і певна суперечливість ставлення громадян до об'єднаної Європи є реальністю. Зокрема, це виявляється в інтерпретації громадянами зацікавленості ЄС у співпраці з Україною. На перших місцях перебувають суто прагматичні економічні інтереси: використання природних ресурсів України – 48%; український ринок для товарів ЄС – 46,4%; використання інтелектуального, наукового потенціалу, робочої сили – 44%; транзит енергоносіїв з Росії – 37,2%. Наявність такого інтересу, як виведення України з-під впливу Росії зазначають тільки 27,2% респондентів, ще 23,1% вбачають інтерес Брюсселя в спільній боротьбі з нелегальною міграцією, міжнародною злочинністю, тероризмом, 19,8% – у зміцненні безпеки і стабільності на континенті. Замикають рейтинг інтересів розвиток демократії і ринкових реформ в Україні – 18,1% та імпорт української продукції – 13,6%³⁸.

Цивілізаційна самоідентифікація громадян України, як і цивілізаційний вибір країни, не належать до чітко артикульованих суспільно визнаних завдань. Це свідчить про те, що суспільно-політичні процеси, пов'язані з державотворенням і входження держави у самостійне геополітичне буття не набули повноцінного наповнення. Для нової незалежної держави, яка довгий час була позбавлена можливостей природного розвитку, воно є не тільки актуальним, а й первинним, базовим для визначення моделі розвитку і геополітичних координат. Найвиразнішою характеристикою відповідних процесів виступає інерційність, на яку накладаються зовнішні впливи та спроби політичних лідерів структурувати уподобання громадян під власні політичні проекти. Набір реформ, що були реалізовані зі старту незалежності, не мав цілеспрямованого впливу на формування в суспільстві чіткіших цивілізаційних ознак.

Загалом, за умов виходу з ізоляції та демонтажу конструкцій радянського ладу, більш виразно виявилися східнослов'янський та православний цивілізаційні чинники. Очевидно, що для такої самоідентифікації недостатньо відійти від радянських ідейно-політичних і соціокультурних реалій, — адже це не породжує автоматично власної самобутності, так само, як і не забезпечує приєднання до європейської цивілізаційної

спільноти. Концентрація на популярному союзі з Росією, Білоруссю не може зняти питання про формат участі в більш масштабних і потужних процесах і проектах. Але передовсім слід урахувати, що стандарти реформування та характер відносин між країнами у такому євразійському угрупованні обмежують перспективи розкриття потенціалу українського суспільства і самої української державності.

Поки залишилися без відповіді кілька принципово важливих питань. Передовсім йдеться про загальну конкурентоспроможність, потенціал модернізації такої східнослов'янської цивілізації, її позиціонування стосовно Європи, здатність дати відповідь на виклики інтернаціоналізації та глобалізації. Існує гостра проблема браку конструктивних засад консолідованості у постімперський період. Прагнення Росії торувати особливий власний шлях, відігравати роль самостійного центру тяжіння жорстко пов'язано зі збереженням і підкреслюванням своєї окремішності від Європи. Це ж породжує серйозні обмеження для України як щодо ціннісних орієнтацій загалом, так і щодо моделювання національного розвитку. Характер відносин у трикутнику Росія – Україна – Білорусь цілком це підтверджує. Нарешті, потрібне системне осмислення суто громадянських, власне суспільних і духовних досягнень східних слов'ян, які могли б існувати поза державницько-бюрократичним каркасом, який досі був не тільки формою, а й умовою існування розвитку цієї специфічної нецивільної цивілізації. Абсолютна більшість українських прихильників східнослов'янського вибору сьогодні не здатна усвідомити наявні суперечності та ризики і поки що «пливуть за течією». Ця обставина окреслює перспективу збереження їхньої безініціативності, згоди на другорядну роль, відмови від співучасті в розвитку найпривабливішої міжнародної спільноти, від повноцінної власної суб'єктності.

Фактично про консенсус навіть щодо державної незалежності, як це притаманне європейським націям, в Україні можна говорити із застереженнями. Орієнтованість на формування повноцінної суверенної держави не є загальнонаціональною. Українському суспільству бракує цілісної державницької концепції, сконцентрованості на національних справах як на абсолютно пріоритетних. Орієнтованість на Росію, реінтеграційні сподівання значної частини громадян розмивають засади українського патріотизму, не дозволяють країні посісти органічне місце в системі міжнародних відносин, проводити сильну послідовну зовнішню політику.

За кілька останніх років особливу роль у формуванні поглядів населення на зовнішньополітичні проблеми відіграє антизахідництво. Це явище має широке, але фрагментарне підґрунтя. Ці фрагменти, на нашу думку, виглядають так. У частини громадян існує комплекс представників відносно бідної країни стосовно заможної спільноти. Тут частково продовжують діяти й старі ідеологічні штампи, що інтерпретують антагонізм між експлуататорами та пригнобленими. Додатковими нюансами

є комплекси відсталості, провінційності, острах складностей сучасного життя. Слід взяти до уваги, що рівень обізнаності з західним способом життя в Україні є набагато меншим, ніж, скажімо, у Польщі та країнах Балтії, з яких у повоєнний період значний прошарок населення шукав щастя в більш розвинених країнах і набував якісно нового соціального досвіду і в яких збереглися тісніші зв'язки з діаспорою. Україні і на рівні еліти і на рівні економічно та суспільно активних верств населення бракує особистих зв'язків з Європою та Заходом у цілому. Брак довіри до них породжений малою обізнаністю, відчуженістю.

Як уже було проілюстровано, посилення антизахідницьких настроїв безпосередньо пов'язано із загостренням політичної боротьби. Унаслідок цілеспрямованої діяльності групи потужних політичних гравців склалася ситуація, коли не надто популярні й зовсім не актуальні геополітичні питання були штучно перетворені чи не на основні в структуруванні електоральних уподобань. За умов аморфності ціннісних орієнтацій сталася підміна ключових питань суспільно-політичного розвитку. Об'єктивно найважливіша альтернатива: авторитаризм або демократія, яка цілком виразно ілюструється на домашньому українському матеріалі, була для масового вжитку відредагована і втиснута у геополітичний формат. Спроби утвердити логіку порівняння — демократичний успішний Захід дає найкращі орієнтири для національного розвитку, тоді як Росія стає оплотом авторитаризму, — мали обмежений успіх. Натомість спрацювала інша інтерпретація ролі ключових міжнародних партнерів та позиціонування провідних політичних сил усередині країни. У відповідності до неї Росія є передусім близькою, знайомою, «своєю», тоді як Захід — далеким, малознайомим, «чужим». Найтісніші стосунки з Росією не обумовлюються жодними реформами, тоді як зближення з Заходом передбачає складні перетворення і залучення до конкурентної боротьби. Тиск з боку Росії, нерівноправні відносини з нею багатьма сприймається як звична ситуація, як норма, яка не потребує протидії.

Недостатня зорієнтованість основної маси населення в міжнародних справах є явищем повсюдним, у тому числі й у розвинених країнах. Досить поширені й приклади нав'язування владою громадянам значущих зовнішньополітичних рішень. Але це є до певної міри нормальним, адже йдеться про процеси в межах визначених національних інтересів. У випадку України маємо дезорієнтованість значної частини населення щодо засад незалежного державного розвитку і значні ризики зовнішніх впливів. Суспільна думка не сприяє вільному раціональному геополітичному вибору держави, виникненню цілісної довготермінової зовнішньополітичної стратегії. Як наслідок, маємо додаткові складнощі на шляху оптимізації стратегії в міжнародній сфері — особлива вразливість щодо російського чинника, викривлення засад стосунків із західними партнерами, збереження зародків ізоляціонізму, неадекватного ставлення до процесів інтернаціоналізації та глобалізації. Тривалі

дискусії щодо інтеграції, аналіз динаміки рівня підтримки її варіантів фактично приховують низьку реальну готовність населення до інтеграції. На цьому етапі не викликати заперечень тільки розвиток геополітично збалансованого співробітництва. Україна зміцниться внутрішню та оптимізує своє міжнародне становище, якщо громадяни, орієнтовані на східнослов'янський проект усвідомлять, що він може бути дійсно успішним, якщо він буде вписаний у європейський вибір і передбачатиме європеїзацію цього регіону.

Протягом чотирнадцяти років проголошений українською владою європейський вибір залишався формальністю, незважаючи на зростання як національної, так і спільної з ЄС документальної бази. Україна лишалася неготовою до повноцінного приєднання до європейських процесів і розглядалася тільки як партнер Європи, що інтегрується. Для української влади часів Кучми «європейський вибір», безумовно, був свідомим. І так само свідомо він залишався декларацією. Цей вибір не впливав на характер розвитку, проте створив привабливу декорацію, став одним з інструментів утвердження самої влади, її багатофункціональним стабілізатором. Україна за окремими параметрами повільно і непослідовно наближалася до критеріїв членства, за окремими – віддалялася. Перше стосується переважно формального ухвалення певних законів, друге – політичної практики. Громадянам давали зрозуміти, що в державі є інші пріоритети, а «власний національний шлях» не замінити стосунками з надто прагматичними партнерами. Очевидно, що керівництво держави було готове у будь-яку мить дистанціюватися від Європи, так само як і відмовитися перейти на рейки псевдопатріотизму євразійського гатунку. Це фактично відбулося у 2004 р., коли авторитарний політичний режим намагався будь-що продовжити своє існування. Європейський вибір був принесений у жертву старою владою під час президентської виборчої кампанії. На це слід зважати, коли вже на новому етапі її провідні представники знов декларують свою підтримку реформ європейського зразка.

Багаторічна профанація європейського вибору мала своїм результатом не тільки втрату дорогоцінного часу, а й серйозне погіршення стартових умов повернення до Європи. По-перше, сталася часткова дискредитація європейської ідеї та демократичних цінностей, накопився європесимізм, розчарування результатами співпраці з західними партнерами. По-друге, був утрачений шанс зі старту незалежності гідно презентувати свій партнерський потенціал, посісти оптимальне місце у геополітичних трансформаціях. Ситуація почала змінюватися після президентських виборів 2004 р. Перемога демократії, зміна влади дали поштовх практичному здійсненню європейського вибору. Помаранчева революція продемонструвала не тільки прагнення українців до європейських цінностей, а й найвищу здатність обстоювати їх. Масштаби, організованість, цивілізованість масового руху спротиву фальсифікаціям

волевиявлення громадян, протиправним діям авторитарної влади мають мало прецедентів в історії континенту. Навіть більше, домінування позитивних емоцій і висока естетика цього руху на деякий час вивела українських громадян у лідери у розповсюдженні європейських цінностей. Революція спричинила поглиблення наслідків виборів і сприяла безумовному відновленню європейської ідентичності України.

На старті свого президентства Віктор Ющенко, перебуваючи в Брюсселі, заявив: «Мета моєї країни, головне завдання нового уряду й моє особисто – вступ України до Євросоюзу. Ми готові підтвердити серйозність проголошених намірів щоденною кропіткою роботою. Я хочу зробити так, щоб будь-яке рішення на внутрішньому рівні чи то в економіці, чи в іншій галузі було пронизано євроінтеграційним духом»³⁹. Проте революція не заміняє реформ, так само як і не спрощує тих завдань, які пов'язані з економічним і суспільно-політичним розвитком. Навіть більше, на країну чекає продовження гострої політичної боротьби і демократичним силам ще доведеться розв'язувати такі важливі базові питання, як консолідація демократії і досягнення широкого консенсусу щодо пріоритетів внутрішньої і зовнішньої політики. За умов, коли зняті штучні перешкоди, слід реалістично оцінити об'єктивні труднощі на шляху інтеграції. Довести переваги європейської моделі розвитку тим, хто сповідує старі радянські цінності, відірваний від національного коріння, певною мірою маргіналізований, досить важко. Елементи старих ідеологічних конструкцій штучно підживлюються силами, не здатними відкрито конкурувати на міжнародній арені і зацікавленими у збереженні феномену «близького зарубіжжя». Це ж надає певної стійкості антизахідницьким настроям значної частини населення. Україні притаманна й проблема суперечливості канонів патріотизму, адже продовжуються серйозні дискусії щодо змісту національних інтересів.

У будь-якому разі йдеться про наявність проблем, складніших, ніж досягнення копенгагенських критеріїв членства в ЄС. Їхнє розв'язання потребує якісної суспільної еволюції. Очевидно, що прискорене впровадження європейських стандартів у соціальній, гуманітарній, правовій, бізнесовій сфері не може бути забезпечена тільки зусиллями влади. Вхідження до європейської спільноти не тільки не може бути результатом перемоги прибічників цієї ідеї над її противниками, воно потребує органічного зникнення таких противників, як масового суспільно значущого явища. Можна і навіть потрібно дискутувати з питань переваг і ризиків вступу до ЄС, шляхів забезпечення специфічних інтересів окремих прошарків населення, але щодо цінностей європейської цивілізації має існувати широкий усталений загальнонаціональний консенсус. Без такого консенсусу залишається сумнівною сама цивілізаційна належність.

Запорукою успішності євроінтеграційних зусиль має стати розважливість і чітке врахування динаміки власних інтересів. Зрозуміло, що романтизм Києва не складе гарного дуету з прагматизмом Брюсселю. Але й

вироблення власних прагматичних підходів не є простим завданням. На стартовому етапі, який тільки розпочинається для України, найбільшу вагу має потреба геополітичної визначеності і стабілізації міжнародного становища країни. Але це не має відсувати на другий план питання конкурентоспроможності. Економічний вимір співпраці з західними партнерами потребує гнучкості та вибірковості. Інтенсивне залучення іноземних інвестицій не має супроводжуватися зобов'язаннями, які б погіршували умови функціонування вітчизняної промисловості. Країни різного рівня розвитку, різної спеціалізації та структури виробництва та набору соціальних проблем не однаково сприймають *acquis communautaire*. Певна індивідуалізація умов вступу і змісту перехідних положень не забезпечують достатньої гнучкості.

Україна не має розглядати вступ до ЄС як самоціль. Завданням має бути забезпечення цілком конкретних переваг як політичних, так і економічних. І якщо в політичному (і геополітичному) вимірі позитивний результат прораховується з очевидністю, то розклад економічної інтеграції має враховувати її можливий гальмівний ефект. Так само згода Брюсселю на приєднання не має здобуватися за рахунок відмови від повномасштабного використання механізмів Європейського Союзу, які сприяли навздогінному розвитку, наприклад, Ірландії та Іспанії.

Ще важливішими є суспільно-політичні та гуманітарні аспекти європейської інтеграції країни. Уже в процесі підготовки до вступу необхідно всіляко розширювати українську присутність в Європі і зробити це складовою національної політики в культурній та гуманітарній сфері. Сучасна певна відчуженість від європейського життя в ідеалі має долатися за рахунок пропорційної європеїзації України та вбирання Європою української складової. Для нас важливо стати європейцями і залишитися українцями. Для органічного розвитку і остаточного об'єднання Європи важливо повною мірою розширити свій простір на українські терени і цим доповнити свої цивілізаційні характеристики.

Примітки до розділу 18

1 Україна на міжнародній арені: 36. документів і матеріалів. 1991–1995 рр. – К., 1998. – Кн.1. – С.14.

2 Див.: Стратегія для України: уроки десятиріччя незалежності. – К.: Заповіт, 2001. – С.52–53.

3 The Fall of the Soviet Empire. Ed. by Anne de Tinguy // East European Monographs, boulder distributed by Columbia University Press. – New York, 1997. – P.348–362.

4 Див. детальніше: Alexander J.Motyl. Dilemmas of Independence. Ukraine After Totalitarianism. Council on Foreign Relations Press. – New-York, 1993. – P.175–197.